

HECKENAST GUSZTÁV

A magyarországi ipar a XVIII. században és a bécsi gazdaságpolitika

Azt hiszem, nem volt a XIX. és a XX. században magyar történész, aki életének hosszabb-rövidebb szakaszában ne vallotta volna a XVIII. századi Magyarországnak Béctől való gyarmati vagy félgyarmati függését, mint ahogy, gondolom, nincs ma már senki közöttünk, aki ezen a véleményen volna. Pedig kétségtelen, hogy különböző okok következtében nagyon is eltért egymástól az osztrák-cseh tartományok és Magyarország XVIII. századi iparfejlődése. Az első kérdés, amivel foglalkozni szeretnék, az, hogy mióta tért el.

Eckhart Ferenc „A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában” c. monográfiájában 1922-ben úgy látta, hogy „Magyarország és Ausztria különböző fejlődése Mária Terézia korában veszi kezdetét. Míg a XVIII. század első felében mindkét ország lényegében ugyanazon gazdasági és társadalmi viszonyok közt él — eltekintve hazánknak a török hódítás alól csak az imént felszabadult középső részétől, melyen úgyszólván még csak nomád kulturális viszonyok voltak —, a század második felében már lényegesen eltérő volt a fejlődés iránya. Ha tehát a különböző viszonyok okait keressük, Mária Terézia koránál kell a kutatást kezdenünk.”

A XVIII. századi magyarországi textilmanufaktúrák kitűnő monográfusa, Endrei Walter — miközben éppen Intézetünk egyes munkatársaitól, Makkai Lászlótól, Kosáry Domokostól nyert ösztönzések nyomán eredményesen cáfolja azokat a régebbi nézeteinket, hogy elsősorban a bécsi gazdaság-, illetve vámpolitika felelős Magyarország ipari elmaradottságáért — ugyancsak felteszi, 1969-ben, a kérdést, hogy „Hol vesztett lépést Magyarország a nyugati fejlődéshez képest?” Endrei szerint a magyarországi textilmanufaktúrák az 1760-as években még „semmiben sem különböztek méreteiket, szakszerűségüket, sőt bizonyos mértékig esélyeiket illetően is az örökös tartományokbeliektől, számukat illetően pedig alig maradtak el azoktól”. Anton Špiesz Endrei által is felhasznált adatai szerint 1770-ben a 19 alsó-ausztriai és 16 csehországi textilmanufaktúrával szemben 13 magyarországi textilmanufaktúra áll, a „lemaradás” tehát éppen csak megkezdődött.

A tíz kötetes Magyarország története IV. kötetének idevágó része két lényeges ponton korrigálja azt a régebbi irodalmat, amely Eckhart, illetve Endrei megállapításainak alapjául szolgált. Egyrészt nem áll az az osztrák gazdaságtörténészek által még ma is vallott tétel, hogy VI. Károly kora az iparfejlődésben visszaesést jelentett I. Lipót idejéhez képest; ha az egyes üzemeknek nem is, magának a manufaktúrális fejlődési tendenciának megvan az egyre erősödő kontinuitása a Lipót-kori kezdetektől a Mária Terézia-kori kibontakozásig. Másrészt a legújabb osztrák és cseh manufaktúra-kutatások alapján nyilvánvaló lett, hogy a magyarországi textilmanufaktúrák 1770 táján a Habsburg-országok

textilmanufaktúráinak nem negyedrészt tették ki — mint a Špiesz-Endrei-féle statisztika vélte —, hanem ennél lényegesen kevesebbet, egyéb manufaktúráinkal pedig még kedvezőtlenebb számarányokhoz jutunk.

„Magyarország és Ausztria különböző fejlődése” — hogy Eckhart kifejezését használjuk — tehát nem Mária Terézia korában veszi kezdetét, még csak nem is a XVIII. század első felében. A kézművesek számát Hörnigk az 1670-es években Ausztriában és Csehországban mintegy 82 000-re becsülte. Mi a magyarországi kézművesekét a Rákóczi-szabadságharc évtizedében ennek tizedrészsére sem tehetjük. A mintegy tucatnyi XVII. századi osztrák és cseh manufaktúra-alapítással szemben egyetlen egy XVII. századi magyarországi manufaktúra-alapítás áll. A „különböző fejlődés”, a „lépésvesztés a nyugati fejlődéshez képest” már az 1670-es években adva van, és aligha lehet vitás, hogy az okokat nem a XVII. században kell keresnünk. Lemaradásunk gyökerei a középkor századaiba nyúlnak vissza.

A második kérdés, amit röviden érintenünk kell, hogy mit mivel hasonlítunk össze. Történetírásunk eddig Magyarországot Ausztriával, a magyar iparfejlődést az osztrák-cseh iparfejlődéssel állította szembe, miközben — vagy éppen mert — XIX. századi kategóriákat vetített vissza a múltba. Holott a Habsburg-dinasztia a XVIII. század elején nem Ausztria és Magyarország, hanem számos különböző jogállású tartomány tarka konglomerátuma fölött uralkodott. A birodalmat az osztrák tartományok három csoportja, valamint a cseh korona és a magyar korona országai alkották, futó felsorolásban: Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia, Krajna, Görz, Tirol és Vorarlberg, Csehország, Morvaország és Szilézia, Magyarország, Horvátország és Erdély, részben külön kormányzésekkel, külön vámterülettel, és minden esetben külön tartományi rendekkel. A XVIII. századi magyarországi iparfejlődés kétségkívül sokkal nagyobb eredményeket mutat fel, mint a horvátországi vagy az erdélyi, és még feltűnőbbek a különbségek a birodalom nyugati felének egyes tartományai között. A legfejlettebbek Alsó-Ausztria és Csehország voltak, Morvaország és Osztrák-Szilézia sem állt rosszul, Felső-Ausztria ipara azonban Alsó-Ausztriáéhoz viszonyítva szegényesnek mondható, Belső-Ausztria hercegségeinek vasipara élenjáró ugyan, de a többi iparágak alig vannak képviselve, Tirol és Vorarlberg pedig a napóleoni háborúk előtt a Habsburg birodalomnak iparfejlődés tekintetében legelmaradottabb, még Magyarországnál is hátrább álló tartományai. Nem vetíthetjük vissza az eredményt, a dualizmus korának Ausztriáját és Magyarországot jó másfélszáz évvel; a Habsburg-birodalom tartományainak színes együttesét a maga XVIII. századi bonyolultságában kell vizsgálnunk, ha reális ítéletet akarunk alkotni fejlődésről és lemaradásról.

Természetesen maga a történeti szituáció is változik a XVIII. század folyamán, és — történész elődeink mentségére — az egységesülés irányában változik. A Habsburg-birodalom mint gazdasági egység 1684-ben, az „Oesterreich über alles. . .” bevezetésében, Hörnigk víziójaként jelenik meg: „A munkám címében megnevezett Ausztria alatt én nem csupán a világszerte dicsért, a Duna-folyam két partján elterülő ilyen nevű főhercegséget értem; hanem emellett a német osztrák uralkodó ház minden és valamennyi örökös királyságát és országát a római birodalom belül és kívül, tehát Magyarországot is beleértve.” A XVIII. századi államférfiak Hörnigk könyvének egymást követő tizenhat kiadásán nevelkedve konkrét javaslatait s művének egész szellemét igyekeztek átültetni a valóságba. Amióta volt Habsburg-gazdaságpolitika — úgy látszik valóban Mária Terézia óta —, képviselői birodalmi méretekben, összbirodalmi szempontok érvé-

nyesítésére törekedtek. A problémák ilyen megközelítését a magyar polgári nemzetállam gazdaságpolitikai úttörői, Skerlecz, Berzeviczy, sérelmesnek találták, és a magyar történészek egymást követő nemzedékei munkáik hosszú sorában ítélték el. Azt hiszem, nem a mi érdemünk, hanem a kis nemzetek gazdasági autarkia-törekvései fölött eljárt idő, hogy ma már nem a XIX. századot kérjük számon a XVIII.-on, hanem saját korának feladataihoz és lehetőségeihez mérjük az akkori gazdaságpolitika és iparfejlődés teljesítményeit. A kérdést, amelyre a megnyugtató tudományos választ az egész birodalomra szóló érvennyel történészek sorának nemzetközi együttműködése adhatja csak meg, magyar vonatkozásban 40 esztendővel ezelőtt fogalmazta meg egy könyvismertetésben Ember Győző: „... Bécsben nem tekintették Magyarországot külön gazdasági területnek, benne az egész birodalom egy részét látták csupán. Más kérdés azután, hogy ezzel a résszel szemben megtettek-e mindent, ami az egésznek nem volt kárára. . . . Megint más kérdés, hogy Magyarország iránti rosszakaratból maradtak-e el ezek a törekvések, vagy pedig a gazdaságpolitika általános hibái következtében, amelyek a többi társországot is hasonló mértékben sújtották.”

Erre a kérdésre, előadásom utolsó kérdésére, éppen mert nagyon történeti a kérdés, nem lehet egyszerű igennel vagy nemmel, sem pedig rövid összefoglalással válaszolni. És eleve elhibázott lesz minden olyan válasz, amely csak Magyarországot tartja szem előtt.

Hátrányos volt-e Magyarországgal szemben a bécsi vámpolitika? Endrei Walter gondosan megvizsgálta a bécsi vámpolitika hatását a magyarországi textilmanufaktúrákra, s a kérdésre adott válasza nem egyértelmű: miközben nyilvánvalóan elsősorban az ausztriai és csehországi manufaktúrák érdekeit szolgálta, ugyanakkor bizonyos tekintetben a magyarországi vállalkozónak is nyújtott előnyöket. A további kutatásnak abból a tényből kell véleményem szerint kiindulnia, hogy az 1775-ben létrehozott egységes osztrák-cseh vámterületből a birodalom országainak két csoportja maradt kizárva: egyrészt a magyar korona országai, másrészt Galícia, a Tengermellék, Tirol és Vorarlberg. Ha volt itt tudatos diszkrimináció, akkor ez nem Magyarországnak szólt, hanem a birodalom valamennyi iparilag lemaradt tartományának.

A kérdések bonyolultságának érzékeltetésére két vasipari példa: az 1759. évi új karintiai Eisenordnung hátrányos helyzetbe hozta az észak-itáliai piacon a karintiai vasat, és kétségkívül a stájer vasgyártásnak kedvezett. Az udvar azonban nem Stájerországnak akart kedvezni Karintiával szemben, hanem egyszerűen elavult kameralisztikus-financiális szempontok szerint járt el, mint az eredmény bizonyította, hibásan. 1780-ban a Bánát Magyarországhoz csatolásának első kereskedelmi következménye az volt, hogy — megszűnván a maros-tiszai vámvonal — a bánáti kamarai vasművek elvesztették a helyi piacot a magánosok által előállított, rosszabb minőségű, de olcsóbb magyar vassal szemben.

A részletek felől közelítve meg az egészet, áttekinthetelenné válik a zűrzavar. Ennek a zűrzavarnak nem egy esetben a kortársak is áldozatul estek. Skerlecz Miklós, a Helytartótanácsban többek között az ipari ügyek előadója, úgy tudta, hogy Magyarország vastermelése nem jelentős, mivel hivatali beosztásánál fogva csak a magánvállalkozások termelési adatairól volt tájékozva, s mit sem tudott a közvetlenül Bécsnek alárendelt kamarai vasművek termeléséről és Morvaországba, Sziléziába, Galíciába, illetve Havasalföldre irányuló exportjáról. A zűrzavaron csak akkor lehetünk úrrá, ha sikerül a központból nézni a dolgokat.

A XVIII. századi Habsburg-gazdaságpolitika alapjait a kameralisták

fektették le, s tanításukat rendkívül leegyszerűsítve úgy foglalhatjuk össze röviden, hogy mindenütt azt kell fejleszteni, ami van. Ebből értelemszerűen az következett, hogy Magyarországon elsősorban a bányászatot és kohászatot kell fejleszteni. És valóban: III. Károly idejében a sómonopólium alapján korszerűsítették a sóbányászatot, és ami még ennél is jelentősebbnek bizonyult, megtörtént a Garam vidéki és a szomolnoki bányák rekonstrukciója, olyan eredménnyel, hogy Mária Terézia trónját az angol kölcson mellett a selmeci ezüst mentette meg. Mária Terézia uralkodásának második felében és II. József alatt pedig sor került a vaskohászat addig példátlan arányú fejlesztésére Magyarországon és Erdélyben. Mindez természetesen birodalmi érdekből történt, de — Magyarország is része lévén a birodalomnak — egyúttal Magyarországnak is javára.

Hogy a két Ausztria és a cseh országok textiliparát a magyarországi textilmanufaktúrák támogatásával nem kívánták veszélyeztetni, még akkor is érthető lenne, ha az udvari arisztokrácia nem lett volna érdekelt az osztrák és cseh manufaktúrákban. De egyrészt ez a diszkrimináció megint nem csak Magyarországgal, hanem Belső-Ausztriával szemben is érvényesült, másrészt éppen a textilmanufaktúrák története mutatja meg a gazdaságpolitika hatékonyságának korlátait: textilmanufaktúráink száma és állapota 1770-ben olyan volt, hogy jószemű történészeknél is távlatvesztésre, túlértékelésükre vezetett.

A bőripart — szemben a textillel — a bécsi udvar kifejezetten fejleszteni akarta Magyarországon. Hozzá kell tennünk: minden eredmény nélkül, mert a legszebb kereskedelempolitikai előterjesztés sem szül tőkét.

A tőkehiány végig a XVIII. századon jellemzője a Habsburg-birodalom gazdasági életének. A tétel általános érvényű, de a különböző tartományokban különböző erővel érvényesül; a legkevésbé még Bécsben és környékén, leginkább a végeken, Galíciában, Erdélyben, Horvátországban, Görzben, Tirolban és Vorarlbergben.

A tőkehiánnyal karöltve jár a szakmunkáshiány. Sok manufaktúrát már születése pillanatában bukásra ítélt az üzemvezetői és művezetői szintű szakemberek tökéletes hiánya, és így válik érthetővé, hogy néhány jó kovács vagy olvasztár megtelepítése az újonnan létesített kamarai vasművekben hosszú hónapokon, néha éveken keresztül foglalkoztatja a legmagasabb tartományi és birodalmi hatóságokat.

És ami a birodalom legfelső gazdasági kormányzóit illeti, a legmegalapozottabb javaslatok ilyen vagy olyan okokból ad acta kerülnek, vagy hosszú éveket vesz igénybe akár csak részleges megvalósításuk is. A bürokratikus ügyintézés, a II. József által annyit szidalmazott hivatali slendrián talán sehol nem érhető tetten! annyiszor, mint éppen a gazdaságpolitika végrehajtásában.

Nem lesz tehát elég vizsgálni a gazdaságpolitikát, hanem vizsgálni kell hatékonyságát is, érvényre juttatásának ilyen vagy olyan korlátait, s e korlátok között nem szabad megfeledkezni a tartományi rendeknek a központi hatalommal szemben tanúsított ellenállásáról. Az udvar birodalmi léptékben gondolkodott, a rendek fantáziája nem lépte át tartományuk határait. A Hofkommerzienrat 1770. évi birodalmi iparfejlesztési terve az egyes [tartományok különböző adottságaira épült. A legsokoldalúbb fejlesztést az amúgy is legfejlettebb Alsó-Ausztriában, Cseh- és Morvaországban javasolta, Magyarországnak csak a mezőgazdasági termékek és ipari nyersanyagok előállítását szánta. Az egyes tartományok rendjei azonban ragaszkodtak partikuláris érdekeik érvényesítéséhez, s ezen az iparfejlesztés centralizációja elbukott. Ismét csak a kérdések bonyolultságát tanúsítja, hogy ez a Magyarország számára kétségtelenül nagyon hátrányos

1770. évi terv nem a magyar rendek, hanem a birodalom más tartományainak a magyar érdekeket ugyancsak figyelembe nem vevő ellenállásán hiúsult meg.

A tíz kötetes Magyarország története munkálataiból és a vele párhuzamosan folyó egyéb kutatásokból a XVIII. századi magyarországi iparfejlődésnek az eddiginél gazdagabb képe kezd kibontakozni, s e kép megvilágítása a szomszéd országok szakirodalmának tanulmányozása következtében differenciáltabb lett. Tompultak a naivan éles fények, megvilágosodtak árnyékos foltok, szemünk érzékenyebbé vált az átmenetekre, és ha a kép minden részletét nem is tudjuk még élesre állítani, annyit legalább tudunk már, mit ne keressünk rajta.